

Identiteta psihologije, identiteta in psihologija#

Mirjana N. Ule*

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

Povzetek: Članek obravnava epistemološka vprašanja sodobne psihologije in izhaja iz teze, da mora znanstvena psihologija zadostiti trem poglavitnim interesom: *znanstvenemu, praktičnemu in emancipatornemu interesu*. Zlasti pomemben je emancipatorni interes, ki temelji na družbeni refleksiji znanstvenega dela in ugotovitev. Psihološka spoznanja niso le nevtralni opis dejstev, temveč tudi implicitni predpis, vrednostno ali normativno pričakovanje ali kritika nezaželenega obnašanja. Tradicionalni model psihologije skuša ustreči znanstvenemu in delno praktičnemu interesu, izogiblje pa se emancipatornemu interesu. Menim, da je pomen sodobnih tako imenovanih sociohistoričnih modelov psihologije ravno v tem, da vključujejo tudi emancipatorni interes. Razlika med obema modeloma psihologije se zelo izrazito kaže v pojmovanju identitete oz. individualnosti. Na eni strani imamo konvencionalna pojmovanja, ki sledijo logiki »posestniškega individualizma«, po katerih je posameznik avtonomen nosilec in posestnik svojih psiholoških stanj in procesov. Konvencionalni model identitete potrjuje modernistični koncept osrediščenosti posameznika na svoje sebstvo, jaz, osebno identiteto. Na drugi strani imamo sociohistorična pojmovanja, po katerih je posameznik bitje družbenih odnosov in socialnih interakcij, ki svojo individualnost gradi in izraža v družbi, v refleksiji svojih socialnih interakcij, diskurzivnih praks, odzivov na hierarhijske moči in družbene mehanizme nadzorovanja. Po sociohistoričnem modelu identiteta nastaja skozi zaporedje socialnih konstrukcij, ki se utelešajo v posamezniku in ga reprezentirajo v družbi. Identiteta postane tako pojem, ki povezuje individualnost in družbeni kontekst, subjektiviranje in objektiviranje posameznika, zgodovinski in biografski čas.

Ključne besede: psihologija, socialna psihologija, identiteta, konstruktivizem

Identity of psychology, identity and psychology

Mirjana N. Ule

University of Ljubljana, Faculty for social sciences, Ljubljana, Slovenia

Abstract: The article deals with epistemic issues of modern psychology with the starting hypothesis being that scientific psychology must satisfy three main interests: scientific, practical and emancipatory interest. Particularly important is the emancipatory interest, which is based on the social reflection of scientific work and conclusions. Psychological knowledge involves not only neutral descriptions of facts, but also implicit rules, expectations regarding values or norms, and criticism of undesirable behavior. The traditional psychological model attempts to satisfy the scientific interest and partly practical interest, while avoiding emancipatory interest. But I believe modern socio-historical models of psychology

#Prispevek je bil predstavljen na osrednji okrogli mizi četrtega kongresa psihologov Slovenije v Radencih, od 24. do 26. oktobra 2002.

*Naslov / address: red. prof. dr. Mirjana N. Ule, predstojnica Centra za socialno psihologijo na Inštitutu za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, e-mail: mirjana.ule@uni-lj.si

to be significant precisely owing to the inclusion of emancipatory interest. The difference between these two models of psychology is most obvious in their perception of identity i.e. individuality. Conventional perceptions follow the logic of »possessive individualism« in which the individual is seen as an autonomous bearer and owner of his/her psychological states and processes. The conventional model of identity supports the modernist concept of the individual as being focused on his/her self or personal identity. Socio-historical models, on the other hand, see the individual as a being embedded in social relations and social interactions, and one who builds and expresses his/her individuality through the reflection on social interactions, discursive practices, and response to the hierarchy of power and social mechanisms of control. According to this model, identity evolves through a series of social constructions which are embodied in the individual and represent him/her in society. Identity thus becomes a notion that combines individuality and social context, subjectivation and objectivation of the individual, and historical and biographical time.

Key words: psychology, social psychology, identity, constructivism

CC=3000, 2140

Družbena relevantnost psiholoških spoznanj

Relevantnost psihologije označuje predvsem hotenje po netrivialni psihologiji. Čim bližji je nek problem ali dogodek vsakodnevnim izkušnjam ljudi, tem težje je prepričati ljudi v potrebo po znanstveni analizi tega problema ali dogodka. Študij izjemnih problemov ali dogodkov vedno spremlja poseben čar neobičajnosti in odmaknjenosti. Kar se dogaja na oni strani mikroskopa ali teleskopa je v vsakdanji predstavi stvar znanosti. Kar pa se dogaja pred našimi očmi, se zdi, da je stvar vsakdanjega znanja ali zdravega razuma. Naravoslovne znanosti si pač lahko "privoščijo" bolj radikalen odmik od vsakdanjega izkustva in vsakdanjega jezika ljudi in so že razmeroma kmalu izoblikovale svoj lastni teoretski aparat, jezik, znanstvene koncepte in metode, ki so se ločili od vsakodnevne izkustva in govora in so omogočali objektivno preučevanje določenih dejstev. Psihologiji pa to težko uspeva. Razlog za to je enostaven: psihologija se ne more povsem odtrgati od tal, od vsakdanjih izkušenj ljudi in ne more graditi svojih konceptov, modelov in teorij zunaj subjektivnih izkušenj. Konec koncev mora vsaka psihologija opozoriti na pojave, v katerih in skozi katere se posamezniki ali skupine ljudi prepoznavajo. Brez tega sklicevanja na psihološko izkustvo ljudi psihologija enostavno ni mogoča. Ta težava je skupna pravzaprav vsem družbenim vedam, a pri psihologiji je še bolj izostrena, ker se psihologija tiče tistih dimenzij življenja, ki so najbližje ljudem: samozaznavanja in samorazumevanja, samodefinitiranja. Pojem relevantnosti psiholoških spoznanj je sicer precej nejasen, saj si različni avtorji pod tem pojmom predstavljajo različne funkcije psihologije; od terapevtske funkcije psihologije do emancipatornih posegov psihologije v procese družbenih sprememb.

Problemi, s katerimi se psihologija ukvarja, so nam blizu in domači, vsak dan jih doživljamo in stalno sodelujemo v njih. To pa je tudi eden izmed razlogov za privlačnost psihologije. Od tod najbrž izvira velika popularnost psiholoških znanj, vedenj, pojmov,

ki so iz znanosti hitro prešli v vsakdanjo rabo. Raziskovanje samega sebe in drugih je trajna sestavina človekovega življenja. Znanstveno psihologijo imamo zato za obliko poznanstvenjenja te prakse ljudi. Pravzaprav so tudi naravoslovne znanosti, ki se zdijo veliko bolj abstraktne in odmaknjene od vsakdanjega sveta, doživele svoj največji odmev in vpliv tedaj, ko so s svojimi dosežki spremenile kak kos vsakdanjega razumevanja sveta npr. z odkritjem kakega uspešnega cepiva proti smrtonosnim boleznim.

Znanstvena psihologija se naslanja na dva vira: *na ideale znanstvenosti* in *na prevladujoče družbene predstave o človeku v določenem zgodovinskem obdobju*. Za psihologijo kot znanost predstavlja stalen izziv, kako se izogniti pastem podleganja nepremišljenim spontanim ideologijam vsakodnevnosti ali *trivializaciji psihologije* na eni strani in umetno abstraktnim znanstvenim razlaganjem psiholoških pojavov na drugi strani (Ule, 2000a). Gre za problem, kako lahko v psihologiji vzpostavimo "pravšnji" odmik od vsakdanjosti, ki pa kljub temu naredi psihološka spoznanja in teorije pomembne in pomenljive za človeka ter še zagotavlja znanstveno objektivnost psihologije. Tej nalogi pravimo *družbena ali tudi eksterna relevantnost psihologije*. Pomembnost in pomenljivost psiholoških spoznanj in teorij za samo psihologijo kot znanost pa imenujemo *znanstvena ali interna relevantnost psihologije*. Psihologija ne more biti sama sebi zadostna znanost, ki sledi zgolj načelom znanstvene relevantnosti. Poleg razlage psiholoških pojavov lahko prispeva k reševanju duševnih kriz in težav ljudi (terapevtska vloga), predlaga boljše strategije za delovanje v problemskih situacijah (svetovalna vloga) in prispeva k boljšemu samorazumevanju posameznikov in njihovega družbenega konteksta (hermenevtska vloga). Tako postaja psihologija družbeno oz. zunanje relevantna. Psihologija mora pravzaprav zadostiti trem vrstam interesov: *znanstvenemu interesu, praktičnemu interesu, emancipatornemu interesu*. Psihologija, ki naj bi zadostila vsem trem interesom, predvsem pa emancipatornemu, naj bi ponudila ljudem vsaj nekaj netrivialnih odgovorov na temeljne življenjske dileme in probleme, naj bi pomagala ljudem artikulirati njihovo lastno pozicijo. Praktični interes se sicer približuje emancipatornemu, s tem, ko postavlja psihologijo v vlogo interventnega dejavnika v razreševanju praktičnih problemov ljudi (terapije v klinični psihologiji, pomoč v organizaciji dela, psihološko svetovanje ipd.), vendar ne sovпада z emancipatornim interesom (Ule, 2000a). Emancipatorni interes postavlja psihologom nalogo, da vzpostavijo družbeno refleksijo svojega početja in ugotovitev. Psihološka spoznanja niso le nevtralni opis dejstev, temveč tudi implicitni predpis, vrednostno ali normativno pričakovanje ali kritika nezaželenega obnašanja.

Psihološka spoznanja nas opremljajo z dvojnimi sporočili: s sporočili, ki opisujejo, kaj neko spoznanje pomeni znotraj znanstvenih kvalifikacij in s sporočili, ki vrednotijo, koliko je to spoznanje etično zaželeno, primerno, sprejemljivo. Zato se pogosto dogaja, da posamezniki, ki se seznanijo z določeno psihološko teorijo, to sprejmejo v svoj kodeks vedenja. Če poznajo psihološke zakonitosti, se celo v umetnih, eksperimentalnih situacijah obnašajo v skladu z njimi. Ko je družba že psihološko informirana, je težko, če sploh mogoče, narediti teorijsko "nekontaminirano" testiranje teorij. Psihološko

znanje povečuje sposobnost ljudi za refleksijo svojih dejanj in spreminja obstoječe vzorce vedenja. Vrednotni vidik psiholoških spoznanj je privlačen in vleče ljudi v študij psihologije. Rešitev iz vrednotnih (pre)obloženosti psiholoških dejstev pa ni v iskanju nekega tehnično nevtralnega jezika, temveč v tem, da odkrito in zavestno priznamo njihovo prisotnost in da jih tudi sporočamo ostalim, kolikor se le da odkrito. To je bistvo emancipatornega pristopa. Podobno kot skrite vrednotne premise raziskovanja in opisovanja delujejo na vedenje subjektov tudi skrite teorijske predpostavke. Psihološka spoznanja vplivajo na ljudi tako, da se z razvojem psiholoških spoznanj spreminjajo tudi "psihološka dejstva". To je osnovna razlika med naravoslovnimi in družbenimi vedami. V naravoslovnih vedah znanstvenik ne sporoča rezultatov svojega raziskovanja svojemu predmetu raziskovanja oziroma s svojim raziskovanjem ne vpliva na (tipično) vedenje subjektov. Psihologija je torej že od svojega nastanka pritegnjena v konkurenčni boj različnih idealov znanosti. Naravoslovne vede so psihologijo odvrčale stran od družbene relevantnosti, ji ponujale neodvisnost od ideologij in znanstveno strogost, toda obenem so jo tudi trgale od človeka, od vsakodnevnega realnega doživljanja in razumevanja posameznikov. Družbene in humanistične vede pa so psihologiji obetale ohranjanje stika s konkretno družbeno stvarnostjo, z realnimi vsakodnevnimi izkušnjami, kar pa je prinašalo s seboj tudi nevarnost spekulacij, ki jih ne moremo preveriti.

Psihološke teorije in metode, ki so nastale v kratki zgodovini psihologije, odlikujejo to nasprotje. Vsekakor je na začetku razvoja znanstvene psihologije prevladovala močna težnja k naravoslovni eksaktnosti. V petdesetih in šestdesetih letih je nihalo spet zanihalo proti družbenim vedam in filozofiji (z razvojem eksistencialistične, duhovedne, marksistične, humanistične kritične psihologije). Vendar primat naravoslovno usmerjene psihologije vsaj v akademskih krogih ni bil nikoli ogrožen. Kot je dejal Koch, je bil že od začetka *interes psihologov predvsem znanstvenost, manj pa pravičnost* (Koch, 1995).

Ontološki in spoznavni status lastnega sveta in intersubjektivnosti

Po mnenju kritikov nomotetskega/naravoslovnega modela psihologije vodijo človekovo delovanje predstave o smotrih in ciljih, zato bi morali uporabljati *teleološko*, ne pa *vzročno (kavzalno) razlago*. Nomotetska razlaga temelji na univerzalnih vzročnih zakonih materialnega sveta. Njen prenos na tla psihologije pa pomeni, da so psihološki pojavi pri ljudeh epifenomen tega materialnega sveta brez lastnih zakonitosti oziroma pravil. Ker po mnenju kritikov nomotetske razlage psiholoških pojavov to vodi v nevzdržen redukcionizem, v redukcijo ljudi na nesvobodne organizme ali sisteme, moramo uporabiti druge metode, ki ne temeljijo samo na vzročnih zakonih. Te metode imajo za svojo osnovo razumevanje smotrov (ciljev, pomenov, vrednot), do katerih se dokopljemo z vživljanjem v akterje neke socialne situacije. Med vzročno in teleološko razlago človeškega vedenja/delovanja ni nepomirljivega nasprotja, kot želijo prikazati bodisi zagovorniki empirizma bodisi zagovorniki hermenevtskih oziroma teleoloških

teorijskih tradicij. Sama zagovarjam mnenje, da sta obe razlagi, torej vzročna in teleološka, upravičeni in da osvetljujejo vsaka svoj vidik človekovega vedenja/delovanja. Nobena pa ne more nadomestiti druge. Razlaga s pomočjo razlogov, namer, osvetljuje vpletenost človekovih dejanj v mrežo drugih dejanj (iste osebe in drugih oseb) ter vpetost v simbolno posredovano polje razlage in identificiranja/razlikovanja akterjev, dejanj, situacij itd. Razlaga s pomočjo vzrokov pa osvetljuje "mehanizme" psihosocialnega pogojevanja, ki v glavnem uhajajo kontroli in moči posameznika, vendar pa (so)določajo potek dejavnosti.

Človekovih dejanj ne moremo s silo razdvojiti na intencionalni in vzročni del, ker sta obe sestavini povezani, in sicer pri vsakem človeku v njegovem "notranjem modelu" dejavnostne situacije, v katerega se vključujejo duševne podobe, pa tudi simbolni ali pomenski členi. Vsak posameznik "odigrava" svoja dejanja za sebe in spremlja odzive drugih ljudi na ta dejanja v lastni predstavi socialne situacije, katere bistveni del je prav omenjeno modeliranje situacije. Jasno je, da človeške namere, cilji, razlogi, razmisleki, smisli in pomeni, s katerimi identificiramo situacije, ne obstajajo objektivno, tako kot stvari zunaj nas, torej nimajo fizične realnosti in tudi ne fizikalne vzročne sile. Vendar pa so nujna sestavina intersubjektivnosti, socialnega sveta, ki si ga skupno delimo mnogi ljudje. Torej tudi niso povsem subjektivni, zasebni, kot to razlagajo tradicionalne dualistične ontologije duha in telesa.¹

Ker pa je intersubjektivnost tisti svet, v katerem ljudje dejansko živimo (živimo v družbenem svetu, ki se le posredno, skozi množico jezikovnih in drugih socialnih posredovanj "vklaplja" v naravni svet), moramo pri razlagi naših in tujih dejanj ter psiholoških in socialnih dogodkov sploh nujno upoštevati človeško intencionalnost in subjektivna stališča, vrednotenja, emocije in sicer kot svojevrstno objektivno stvarnost, namreč objektivno na ravni socialno konstruirane intersubjektivnosti. V tem smislu je celo tvegano govoriti o modelih stvarnosti, saj to že implicira neko načelno razliko med modelom in stvarnostjo. Toda družbeni svet, v katerem živimo in se ga zavedamo, je dejansko hkrati konstrukt in stvarnost, v kateri živimo; je torej obenem model in stvarnost, ki jo modeliramo.²

¹ Tu upoštevam tudi znano kritiko "zasebnega jezika" in "zasebnega doživljanja", ki so jo razvili L. Wittgenstein in njegovi nasledniki. Wittgenstein je zavrnil tradicionalno dualistično predstavo o povsem subjektivni zavesti, ki je dostopna le posamezniku in o ostali realnosti, ki je "javna", dostopna drugim ljudem. Vsaka določba, vsako opredeljeno zaznavanje lastnih duševnih doživljanj namreč bistveno vključuje jezikovno opredelitev doživljanj (npr. kot bolečine, radosti, stremljenja itd.). Jezik pa ni zaseben, temveč je vseskozi intersubjektivni, družbeni. Vsako jezikovno pravilo lahko uporabljamo (sledimo) le kot člani jezikovne skupnosti, ki deli isto pravilo. "Zasebno" sledenje kateregakoli pravila (torej tudi jezikovnega ali jezikovno posredovane opredelitve nekega fenomena) bi pomenilo, da se izenači "verovanje, da sledimo pravilu" z "izvajanjem pravila" (A. Ule, 1990).

² To razdvojenost oz. dvoumnost v pojmovanju modela sveta, ki ga poseduje posameznik, a je vendar več kot le skupek predstav o svetu, ponazarja tudi teza kognitivnega filozofa Daniela C. Denneta, ki razlikuje realni svet in različne miselne svetove (notional worlds), ki jih ima vsak posameznik (Dennet, 1987). Miselni svetovi so za Denneta teorijske konstrukcije, ki se jih poslužimo v razlagi notranjih stanj drugih ljudi, da bi lahko pojasnili njihovo vedenje. Miselne svetove sestavljajo miselni objekti in dogodki, v katere verjame subjekt, ki mu pripisujemo posedovanje teh svetov. Torej so s tega stališča fikijski svetovi. Toda po drugi strani so...

Predstava o modelih, ki postajajo del stvarnosti, ki jo modelirajo in se s tem ukinjajo in presegajo kot modeli, je blizu ideji o stalni družbeni konstrukciji stvarnosti, ki jo zagovarjajo socialni konstruktivisti. Tudi družbena konstrukcija stvarnosti je obenem mentalni proizvod socialnosti človeka in stvarnost, v kateri človek živi. Ljudje namreč živimo v "osmišljenem svetu", oz. bolje v svetu, ki ga enakovredno tvorijo dogodki, smisli in pomeni dogodkov. Družbeni svet, v katerem živimo in delujemo, je intersubjektivna stvarnost, ki jo nenehno konstruiramo s svojimi dejanji, govorom, zamislimi in predstavami o družbi in o samih sebi. Nenehno razvijamo razne modele stvarnosti, ki sami postanejo stvarnosti, kadar in v kolikor sami zaživimo v njih. Med modelom in stvarnostjo ni torej nobene načelne ali ontološke razlike. Model stvarnosti in stvarnost sta le dva miselno abstrahirana pola v kontinuiteti razmerij med sestavinami (eko)sistema posameznik-družba-narava. Družbena konstrukcija stvarnosti je proces, ki je tako subjektiven kot objektiven, individualen in družben. Je skupni kontekst in izvor človekove dejavnosti, njenih subjektivnih in objektivnih vidikov. Za konstruktiviste je bistven element družbene konstrukcije stvarnosti *jezikovna praksa oz. struktura jezika* (Burr, 1995). Jezik je namreč univerzum, ki ga ne moremo nikoli docela preseči, mu priti "za hrbet", si ga ogledati "od zunaj". Vsak tak poskus namreč že vnaprej predpostavlja rabo jezika. Zato je tudi psihološko spoznanje sestavni del jezikovno posredovane konstrukcije stvarnosti, je bistveno jezikovna dejavnost, ki nastaja in se ohranja v toku socialnih interakcij. Ljudje v vsakdanjem življenju konstruiramo različne verzije skupnega znanja. To, kar imamo za resnico, trenutno sprejeti načini razumevanja sveta, so za socialne konstruktiviste družbeni procesi in interakcije, kjer se ljudje stalno ukvarjajo drug z drugim. Razne verzije skupnega znanja so tedaj nekakšne dogovorne, izpogajane oblike razumevanja sveta in dejavnosti ljudi. Zato lahko govorimo o različnih socialnih konstrukcijah sveta. Vsaka od teh konstrukcij prinaša s seboj specifične oblike družbene dejavnosti in izključuje druge oblike dejavnosti. Polemična ost tega pristopa k človeški družbeni dejavnosti je zavračanje tradicionalnega pojmovanje človekove dejavnosti, zlasti govora, kot "izrazov" njegove duševnosti, mišljenja, stališč, prepričanj ipd. Tradicionalno pojmovanje sloni na predpostavki preloma med subjektivnim in objektivnim, zasebnim in javnim. Prav to pa konstruktivisti zavračajo. Zato zavračajo številne koncepte psihologije, ki so za druge teoretike običajni in neproblematični, npr. stališča, mnenja, predsodke, sebstvo itd. Namesto njih govorijo o diskurzni strukturi oz. oblikah govorne prakse; npr. rasisistični diskurzi, diskurzi identitete itd.

Za sodobno (socialno) psihologijo je sistemsko pojmovanje medsebojnega razmerja med posameznikom in družbo ter pojem družbene konstrukcije stvarnosti zelo pomembno. Več dvomov pa sproža konstruktivistična domneva o temeljni in konstitutivni vlogi jezika, diskurza, kajti jezik sam je v veliki meri družben instrument in

... ²"vsote predstav", ločene od stvarnosti. "Zamisel miselnega sveta je torej zamisel o modelu - toda ne nujno o stvarnem, dejanskem, resničnem modelu - nekih notranjih predstav. Vendar se ta ne sestoji iz predstav, temveč iz tistega, kar je predstavljeno. To je svet 'v katerem živim', a ne svet predstav v meni" (Dennet, 1987, str. 155).

funkcija, npr. instrument interakcije in komuniciranja ter medsebojne koordinacije delovanja več ljudi. Zato se sistemsko nanaša na nekaj zunaj sebe in ne sme preveč odstopati od skupnih pravil, sicer zgubi svojo moč. Teza o dominanci jezika ali diskurza nad drugimi družbenimi praksami vodi v novo obliko dualizma, namreč dualizma jezika - druge družbene prakse, ki ima podobne poteze kot drugi dualizmi.

Menim, da prav nerazrešen problem glede ontološkega in spoznavnega statusa vsakdanjega socialnega sveta, dela težave teoretikom psihologije in jih sili v vedno nove razcepe med "naturaliste" (empiriste, pozitiviste itd.) in "humaniste" (fenomenologe, hermenevtike, socialne konstruktiviste itd.). Tudi tu predlagam pomirljivo stališče. Razlike med kavzalisti in intencionalisti v psihologiji imamo za začetni približek k morda boljši rešitvi spora in s tem k teoretskemu oblikovanju psihologije kot znanosti.³ Glede na vedno prisotni socialni svet človekovega delovanja in pojasnjevanja sebe in drugih ljudi ima sklicevanje na namere, smotre, razmisleke, pomene, svoj specifični, psiho-socialno vzročni vpliv. Tako je popolno razdvajanje med vzročnimi in teleološkimi (ali hermenevtskimi) razlagami človeškega vedenja/delovanja in spor o tem, kateri tip razlage je primaren in kateri je izveden, odveč, oziroma je rezultat togega razdvajanja "naravne" podlage človeškega bitja od človekove družbene narave in od družbenega sveta ljudi. Dejansko obojega za ljudi ni mogoče ločiti ali eno stvarnost predstavljati kot odsev druge.

Konvencionalni in sociohistrični model psihologije

Čeprav se je psihologija od Wundta dalje tako trudila, da bi bila nadčasovna, pa so njeni opisi neizogibno pristali in vzdrževali poglobitve vrednote časa. Psihologija je tipična modernistična znanost. Nastala je v prehodu v moderno in gradi na vodilnih metaforah in konceptih moderne. Vodilna metafora zgodnje moderne je stroj. Racionalnost, razvoj, napredek, vsi ti modernistični vodilni motivi so vsebovani v podobi stroja. Veliko je bilo razlogov za čaščenje stroja v moderni. Ne samo, da stroj poraja velikanski dohodek za lastnike in upravljalce, stroj proizvaja delovna mesta in to je pomembna podlaga za moderne nacionalne ekonomije. Metafora stroja se je odražala tudi v modernističnih predstavah o človeku, ki ga je prevzela psihologija (Ule, 2000b). Dober stroj je odporen na kvarjenje in funkcionira zanesljivo; podobno naj bi bil oblikovan odrasel človek - vreden zaupanja, trden, konsistenten, obvladan. Zato je tudi modernističnih predstavam o znanosti bližji naravoslovni nomotetski model znanosti. Podobno občudovanje obvladanega, zanesljivega, trdnega človeka srečamo v večini psiholoških ekspertiz in tekstov v dvajsetem stoletju. Zato ni čudno, da so med hegemonijo modernizma psihološke raziskave konstantno zavračale podobo

³ Nenad Miščević v svoji knjigi *Uvod v filozofijo psihologije (1990)* zagovarja mnenje, da moramo v psihologiji razlikovati tri ravni razlage: raven opisa vedenja, raven interpretacije (s pomočjo želja, prepričanj, izrazov vsakdanje psihologije ipd.) ter raven vzročne razlage s pomočjo mehanizmov. Le zadnja raven razlage naj bi bila povsem znanstvena, čeprav Miščević predpostavlja kontinuiteto teh treh nivojev razlage.

posameznikov brez »močnega značaja, odgovornosti, konsistentnosti«. Kot primer vzemimo znane eksperimente Salomona Ascha o socialni konformnosti, kjer so poskusne osebe v skupini ocenjevale in primerjale dolžino premic. V večini primerov (preko 60 %) so poskusne osebe brez pomisleka izbrale očitno napačen odgovor samo zato, ker so tako odgovorili drugi pred njimi (Ule, 2000a). To vedenje je Asch, kot tudi raziskovalci za njim, označil kot konformistično in ga izenačil s strahopetnostjo. Seveda bi lahko še na drugačen način razložili ta fenomen; poskusne osebe v Aschevih eksperimentih, ki so svoje odgovore prilagodile skupinskemu mnenju, bi lahko označili kot socialno občutljive, socialno integrativne ali iščoče socialnega priznanja. Vendar v času, ko je bilo zaželeno biti obvladan, racionalen, trden in osrediščen v sebi, ne bi bila taka razlaga prepričljiva.

Enega od najmočnejših argumentov za retoriko avtonomne in trajne strukture osebnosti pa je dalo gibanje inteligenčnega testiranja. Če domnevamo, da osebe vsebujejo neko strojem podobno jedro, ki je gibalno človeške dejavnosti, locirano nedaleč od površja (zavesti), potem naj bi se to dalo meriti. In če se to jedro da meriti, potem se s tem da racionalno razložiti človekovo obnašanje in napovedati delovanje človeka in družbe v prihodnosti.

Zdi se, da predvsem govor o krizi psihologije, ki se vsake toliko časa pojavi v psiholoških krogih, vnese evaluativno in reflektivno dimenzijo v psihologijo. Zato ni čudno, da se tolikokrat pojavi v zgodovini psihologije govor o krizi. Zadnja velika kriza psihologije v šestdesetih in sedemdesetih letih, ki v bistvu sovпада s prehodom klasične moderne v postmoderno oz. reflektivno moderno, je navrgla nove ideje, ki so se pojavile kot kritika *konvencionalnih modernističnih modelov* psihologije in subjekta v psihologiji in so jih recimo Sampson in Gergen imenovali *sociohistorični modeli psihologije*. Med najbolj dosledne zagovornike sociohistoričnega modela psihologije spadajo teoretiki socialnega konstrukcionizma (Gergen, 1985; Harre in Secord, 1972) in dekonstrukcionizma (Parker in Shotter, 1990).

Pomen sociohistoričnih modelov ni le v tem, da odpirajo alternativne pristope k prevladujočim konvencionalno modernističnim modelom psihologije, ampak da razširjajo epistemološka, metodološka pa tudi etična izhodišča psihologije. Konvencionalnega modela psihologije ne zanikajo, pač pa ga na pomembnih mestih problematizirajo. Predvsem pa razširjajo diskusijo od tega, koliko biologije in koliko sociologije v človeku na drugo raven, npr. na reflektivno vprašanje, kakšne učinke in posledice sprožamo z našim delom. Po sociohistoričnem modelu je socialni svet intersubjektivna stvarnost, ki jo nenehno konstruiramo in rekonstruiramo s svojimi dejanji, zamislili in predstavami o tem svetu. Po teh konceptih smo kot igralci v drami, ki jo sami kreiramo, v njej igramo, jo gledamo in pojasnjujemo. Pri tem pa ni nobenega ozadja izza odra ali mesta gledalca pred odrom (Goffman, 1994). Oder oz. drama, ki se na njem odvija, je edina stvarnost. Tudi psihologi in drugi analitiki socialnega življenja nimamo rezerviranega mesta gledalca, ampak smo udeleženci samega procesa. Res pa je, da noben posameznik ni edini pisec ali scenarist svoje drame, je pa njen so-tvorec.

Večina zagovornikov sociohistoričnega pristopa ne zanika obstoja od ljudi neodvisne stvarnosti, ki na nek način vključuje tudi človeški družbeni svet, vendar menijo, da je ta stvarnost ljudem nedostopna in tudi nepomembna za to, kako ljudje ravnajo in kako razumemo družbeno stvarnost. Opravka imamo le s človeško predelavo stvarnosti, z nenehnim procesom spreminjanja in (pre)tolmačenja socialnih situacij. Ta proces se nam odpira skozi naša dejanja ter doživljanja, dožemanja dejanj in njihovih učinkov. Naloga psihologije pa je, da izloči vodilne oblike te socialne predelave v določenem zgodovinskem obdobju in v določenem družbenem okolju in jih sooči z alternativnimi oblikami družbene konstrukcije stvarnosti.

Vse sociohistorično usmerjene psihologe združuje stališče, da ne obstaja nevtralni znanstvenik ali boljše družbeno nepozicionirani znanstvenik, kot pravi Sampson (1991). Prav tako ni nevtralnih dejstev, ki ne bi bile zaznamovane s teorijskimi ali celo ideološkimi optikami gledanja na družbeno stvarnost. Primarni cilj psihologije kot sociohistorične znanosti je zato opis različnih dožemanj stvarnosti, razumevanje družbene in zgodovinske osnove teh dožemanj kot tudi razumevanje pomena teh dožemanj v našem vsakdanjem življenju. Sociohistorični pristop spreminja delo raziskovalca, ki razlaga socialno stvarnost, v pripovedovalca zgodb, namreč zgodb, ki podajajo različne verzije družbene stvarnosti.

Jasno je, da sociohistorični pristop v socialni psihologiji ne nudi nobenih trdnih in zagotovljenih meril za izbiro "pravih" teorij iz množice različnih teorij o "isti" stvarnosti. Ni nobene po sebi resnične zgodbe. Vse zgodbe so odvisne od lastnega stališča njihovega pripovedovalca (Sampson, 1991; Parker in Shotter, 1990). Takšna usmeritev je v očeh konvencionalno usmerjenih psihologov seveda močno sporna in neobetavna. Medtem ko konvencionalni model psihologije favorizira ustvarjanje nadzorovanih pogojev opazovanja, kot se npr. dosežejo v psiholoških laboratorijih, sociohistorični model favorizira akcijsko raziskovanje, kvalitativno raziskovanje ipd. Ne skriva lastne teorijske pristranskosti, svojih lastnih primarnih izhodišč in pogledov, pa tudi namenov raziskovanja in teži k povezovanju znanstvene razlage, razumevanja in intervencije v socialno stvarnost. Napačno bi bilo iz tega sklepati, da avtorji sociohistorične socialne psihologije preprosto zavržejo pojem objektivnosti in resnice v znanostih, pač pa uvajajo drugačen model in merila objektivnosti, kot ga poznajo konvencionalni modeli psihologije. Ne zavračajo dosežkov konvencionalno usmerjene psihologije. Postavijo jih v določen zgodovinski in družben okvir, ki jim sploh daje objektivnost. Konvencionalni model skuša proučevane pojave izločiti iz socialnega konteksta, najti tisto, kar je v njih splošno veljavnega, kar presega vsakokratni družbeni kontekst, *jih dekontekstualizirati*. Sociohistorični model pa kontekstualizira pojave, pri čemer se zaveda, da ni najvišjega konteksta in po sebi objektivnega stališča, ki ga kakšna nova analiza ne bi mogla prav tako kontekstualizirati.

Identiteta in psihologija

Razlika med obema modeloma psihologije se zelo izrazito kaže v pojmovanju identitete in individualnosti. Na eni strani imamo konvencionalna pojmovanja, ki sledijo logiki »posestniškega individualizma«, po katerih je posameznik avtonomen nosilec in posestnik svojih psiholoških stanj in procesov, ki svojo individualnost gradi na samem sebi, mimo družbenih vezi in interakcij. Na drugi strani imamo sociohistorična pojmovanja, po katerih je posameznik bitje družbenih odnosov in socialnih interakcij, ki svojo individualnost gradi in izraža v družbi, v refleksiji svojih socialnih interakcij, diskurzivnih praks, odzivov na hierarhije moči in družbene mehanizme nadzorovanja.

Psihološki individualizem sprejema vrsto na videz samorazumljivih predpostavk, ki jih psihološke raziskave pogosto ne tematizirajo, še manj kritično ovrednotijo. Med takšne predpostavke sodijo npr. prepričanja, da ima vsakdo »svojo« duševnost, »svojo« jaz, »svojo« zavest, da so ti pojavi edinstvene kvalitete posameznika, po katerih se razlikuje od drugih ljudi, ali da imajo posamezniki lastna psihološka stanja, ki so nekaj zasebnega in se organizirajo v notranje sebstvo posameznika. Posamezniki so tako središča in izvori svojih izkušenj in dejanj. Konvencionalni model identitete in individualnosti potrjuje modernistični koncept osrediščenosti posameznika na svoje sebstvo, jaz, osebno identiteto ipd. Posameznik ali posameznica se tu razume kot utelešeno sebstvo. Ne glede na to, koliko ljubezni in lojalnosti ju veže na druge, je v tej perspektivi osrediščenost na sebe, individualnost vedno pozitivna vrednota, medtem ko je kolektivnost vedno razumljena kot odpoved sebi in osebna šibkost.

Posledice individualističnega pristopa so lahko usodne pri razlagi določenih družbenih fenomenov. Tako npr. psihologija predsodkov preusmeri pozornost od strukturnega zatiranja črncev ali žensk k proučevanju osebne dinamike »rasistov« ali »seksistov«. Tako rasizem ali seksizem se ne pojmujejo kot kolektivne socialne akcije ampak kot posamični fenomeni potrebni prevzgoje ali psihoterapije. Podobno velja še za mnoge druge družbene fenomene; nezaposlenost, revščino, nasilje. Široko področje človeškega trpljenja se tako seli v področje analize individualnega psihološkega svetovanja, psihoterapije. Gergen je vodenje primera ženske, ki se je psihoterapevtu pritoževala o nasilju moža nad njo in je le ta vodil razgovor v smeri njene »sokrivde« opisal kot »valium argument«, kot tragičen primer, kako lahko individualistična obravnava dovoljuje strokovnjaku, da osramoti posameznika(co) in razbremeni institucijo (Gergen, 1991). Taka obravnava *osebne osramotitve* ne osvobodi samo vladajočih struktur in njenih institucij od odgovornosti za problem; tudi legitimira pravico do uvedbe programov, ki spreminjajo posameznike namesto družbe. Pogosto se identiteto definira s postavljanjem vprašanja: »kdo sem« oz. jo definira s tem, kar identiteta ni. Vprašanje, kdo sem, je karakteristično za aspekte identitete kot distinktivne, kontinuirane in enotne celote. To vprašanje ne nagovarja subjekta, da se primerja oz. da se postavi v odnos, kar je bistvena značilnost identitete. Prav zato je v individualistični paradigmi psihologije identiteto tako težko razumeti. Pogosto se jo dekontekstualizira in reducira na čisto

individualne procese in probleme, čeprav je najbolj pomembna kvaliteta identitete ravno njen odnosni vidik. Ni namreč identitete brez *pri(e)poznanja* identitete posameznika s strani drugih v okolju. V identiteti odmeva svet okrog posameznika in se odziva na njegove osebne značilnosti.

Po sociohistoričnem modelu identiteta nastaja skozi zaporedje socialnih konstrukcij, ki se utelešajo v posamezniku in ga reprezentirajo v družbi. Identiteta je pojem, ki povezuje individualnost in družbeni kontekst, subjektiviranje in objektiviranje posameznika, zgodovinski in biografski čas. Problem subjektiviranja zadeva razumevanje in razlago *problematičnega »šiva« med posameznikom in družbo*, kjer se zunanja družbena stvarnost zaobrbe navznoter, oz. se, kot pravi Rose (1994), kot nekakšna guba uvije v posameznika ali posameznico in se utelesi in zaživi v njem/njej, tako da posameznik oz. posameznica »z dušo in telesom« pripada družbi. Seveda moramo upoštevati, da po linijah tega šiva tudi posameznik povnanja samega sebe v svojem delovanju in izražanju. »Uvijanje« je torej vedno tudi »izvijanje«⁴. Psihologija nam ponuja več takšnih »šivnih« pojmov: sebstvo, subjekt, identiteta. Zdi se, da nobenemu od njih ne moremo pripisati monopola nad tem šivom, vsak pa izraža določene vidike uvijanja. Zato ni jasnih meja med njimi in to še dodatno obremenjuje znanstveno razpravo in praktično uporabo pojma identitete (Ule, 2000b).

Ni dvoma, da ima identiteta deskriptivno in eksplanatorno vrednost za psihologijo in za subjekta psihologije. Identiteta, kot vztrajna čeprav ne nujno stabilna podoba sebe kot posebne in koherentne entitete v času, je seveda zelo pomembna na več načinov. Isto velja za drug aspekt identitete, za izkušnjo neprestane delitve bistva z drugimi (Ule, 2000b). Pravzaprav niti ni tako ključno, ali se ta vprašanja obravnavajo v terminih teorije subjektiviranja, teorije sebstva ali teorije identitete. Kar je pomembno, je to, kako lahko z njim osvetlimo in razložimo nastale dileme v procesih družbenega umeščanja posameznikov in jih reflektirano povežemo s spremembami v strukturi avtoritet, regulativnih načel v vsakdanjem obnašanju, v diskurzih o življenjskem poteku in o življenjskih smotrih, v nadzoru in izrazu čustev in afektov, v komunikaciji in v načinih nanašanja na predmetni svet. Točno ta situacija je oblikovala okolje za uporabnost in popularnost pojma identiteta. Vsaj od Freudovega odkritja konfliktnosti notranje družbe v subjektu in njegove teorije o nenehni notranjih spopadih med različnimi duševnimi instancami, je znano, da so predstave o v sebi zaključenem, harmoničnem, hierarhično urejenem, okrog jaza osredinjenem subjektu, zgolj iluzije. So izraz ideoloških pritiskov na posameznika, da se čim bolj gladko podreja družbenim hierarhijam in avtoritetam ter sublimira odvečne agresije in libidinalne impulze. To pomeni, da lahko posameznik ali posameznica ohranja notranji mir in koherenco le za visoko ceno nenehni potlačitev negativnega, neidentičnega v nezavedno, kar pa terja stalno prežo jaza in nadjaza nad nezavednim, da se potlačeno na kak nepričakovan in

⁴ To je sicer dokaj metaforična razlaga, vendar se nanaša na tako kompleksne pojave, ki jih za sedaj ni mogoče pokriti z enim samim teoretskim pojmom. Pojem »šiva« je sicer udomačen v francoski strukturalistični literaturi. Več o tem pišem v knjigi *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov* (Ule, 2000b).

neprijeten način ne vrne v zavest. S spremembo modernizacijskih procesov identiteta še naprej ostaja problem in uganka. Prišlo je pa tudi do sprememb v identitetni politiki pozne moderne. Če je bil problem identitete v moderni, kako jo konstruirati in jo ohraniti trdno in stabilno, je problem identitete v pozni moderni, kako zaobiti fiksacije in obdržati možnosti odprte (Ule, 2000b). V pozni moderni se nam slovar, s katerim v zahodnih družbah razumemo subjekte, počasi začinja dozdevati grobo individualističen. Identiteta pa se v pozni moderni zopet rekonstruira in redefinira, obenem pa se spet dvomi v to rekonstrukcijo.

Po Stanleyu Hallu se je konec dvajsetega stoletja zelo povečala kompleksnost medsebojnega sooblikovanja notranjega sveta subjekta in zunanjega sveta kulture. Sooblikovanje subjektivnega in objektivnega sveta ne stremi več k ravnotežju med subjektom in družbeno strukturo. Zato ima danes proces notranjega usklajevanja različnih delnih sebstev in identitet novo obeležje, ki mu Hall pravi »gibljava trdnjava« (Hall, 1994). Kolikor bolj se pomnožujejo sistemi pomena in kulturnih reprezentacij, toliko bolj se bomo srečevali z zmedeno, fluidno raznovrstnostjo možnih identitet, s katerimi se lahko vsaj začasno identificiramo. Značaj postmodernih identitet, subjekta in sebstva je obenem težaven in mikaven. Pravzaprav je glavni mik in izziv že v sami realni možnosti, da se že enkrat otresemo prisile k identificiranju, identičnosti in razločevanju od vsega, kar je večznačno, nejasno, neskladno, neurejeno, razcepljeno itd. To je vsekakor zelo zanimivo in presenetljivo, saj se je vse do sedaj zdelo, da so večznačnost, nejasnost, neskladnost negativne forme, ki vodijo v konflikte, neugodje, bolečino. Zdi se, kot da (post)moderni časi obračajo ta pojmovanja na glavo.

Skratka, kar nekaj močnih razlogov je za to, da sprejmemo misel, da je pluralni, razpršeni, celo razlomljeni in decentrirani subjekt danes za mnoge ljudi psihološko in socialno ugodnejša varianta duševnega ohišja kot nadaljnji trud za gradnjo in ohranjanje osrediščenega trdnega tradicionalnega subjekta. Priznanje, da je psihološki subjekt sestavljen iz mnogih sebstev, tudi nepriljubljenih in zavrnjenih, lahko zvišuje sposobnost prilagajanja posameznika ali posameznice na podobno heterogeno in nehierarhično urejeno pluralnost življenjskih priložnosti, možnosti in tveganj in mu/ji pomaga pri obvladovanju različnih novih situacij. Postmoderne oblike subjekta, sebstva in identitete vsaj na pogled omogočajo mnogo blažje in manj razlomljene prehode med sublimacijo in desublimacijo različnosti, negativnega, neidentičnega, kot je bilo to možno tradicionalnim oblikam.

Literatura

- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructivism*. London: Routledge.
Dennet, D.C. (1987). *The intentional stance*. Cambridge, MA: MIT.
Gergen, K.J. (1985). *The social construction of the person*. New York: Springer.
Gergen, K.J. (1991). *The saturated self*. New York: Basic Books.
Goffman, E. (1991). *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin.

- Parker, I. in Shotter, J. (1990). *Deconstructing social psychology*. London: Routledge.
- Harré, R. in Secord, P.F. (1972). *The explanation of social behavior*. Oxford: Blackwell.
- Koch, S. (1995). *Psychology: A study of a science*. New York: McGraw-Hill.
- Miščević, N. (1990). *Uvod u filozofiju psihologije [Introduction to the philosophy of psychology]*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Rose, N. (1994). Identity, genealogy, history. V S. Hall in P. du Gay (ur.), *Cultural identities* (str. 233-252). London: Sage.
- Sampson, E. (1991). *Social worlds-personal lives*. Miami, FL: Harcourt.
- Ule, A. (1990). *Filozofija Ludwiga Wittgensteina [The philosophy of Ludwig Wittgenstein]*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Ule, N.M. (2000a). *Temelji socialne psihologije [Essentials of social psychology]*. Ljubljana: ZPS.
- Ule, N.M. (2000b). *Sodobne identitete, v vrtincu diskurzov [Modern identities in the whirl of discourses]*. Ljubljana: ZPS.